

Komentar in karta: 3/61 SLA V275(a).01 'lesena os'

Januška Gostenčnik

1. Gradivo

Prvotno vprašanje V275 *os* iz Ramovševe vprašalnice je bilo v prenovljeni vprašalnici razdeljeno na dve podvprašanji, tj. na a) *lesena os* in b) *železna os*. Gradivo, zbrano pred letom 1963, ožjega pomena leksemov (večinoma) ne pojasnjuje. V ta komentar so zato vključeni le tisti odgovori, kjer je izrecno navedeno, da ima izraz pomen 'lesena os'.

Za pomen 'lesena os', knj. *leséna ós* (\bar{e} ; \hat{o}), so v narečjih najpogostejša poimenovanja *os*, *aks* in *aksa* oz. *lesena aksa*. Pogostejša poimenovanja so še *podvoz*, *nared*, *štanga* in *svora*.

Za leksem *podžiljec* je v T164 v opombi zapisano, da je to »lesena okovana os« in da je poimenovanje »starinsko«. Tudi za leksem *lesena os* v T236 je v opombi zapisano, da je poimenovanje »starinsko«. Za leksem *osovina* je v T417 v opombi zapisano, da je »lesena, to, kar kolesa poveže«.

V T154, T258 in T307 je v opombi zapisano, da »lesenihi osi nimajo«, v T252, T275 in T278 pa, da je bila os »le železna«.

Ponekod je v gradivu zapisano, da tam »vozov nimajo« (T065) oz. da »izraza ne poznajo« (T061).

2. Morfološka analiza

os < **os-b* 'os'

lesena os < **lēs-en-a-j-a os-b* ← **lēs-en-ṽ* (← **lēs-ṽ* 'les') + **os-b*

osovina < **os-ov-in-a*

vozica < **voz-ic-a* ← **voz-ṽ* 'voz' (← **vez-ti* 'peljati')

podvoz < **podṽ-voz-ṽ* / **podṽ-voz-b* ← **podṽ* 'pod' + **voz-ṽ* 'voz' (← **vez-ti* 'peljati')

lesena podvoz < **lēs-en-a-j-a pod-voz-b* ← **lēs-en-ṽ* + **podṽ-voz-b*

podvoza < **podṽ-voz-a* ← **podṽ* 'pod' + **voz-ṽ* 'voz' (← **vez-ti* 'peljati')

spodvoz < **sṽ(n)-podṽ-voz-ṽ* / **sṽ(n)-podṽ-voz-b* / **jḃz-podṽ-voz-ṽ* / **jḃz-podṽ-voz-b* ← **sṽ(n)-* 'skupaj z; od zgoraj navzdol' / **jḃz-* 'iz' + **podṽ-voz-ṽ* / **podṽ-voz-b*

podvoznik < **podṽ-voz-ḃn-ik-ṽ* ← **podṽ-voz-ḃn-ṽ* ← **podṽ-voz-ṽ* / **podṽ-voz-b*

podvoznica < **podṽ-voz-ḃn-ic-a*

nared < **na-rēd-ṽ* / **na-rēd-ṽ* ← **na-rēd-i-ti* ← **na-* 'na' + **rēd-i-ti* 'rediti' (← **rēd-ṽ* 'delo, dejanje')

- lesena nared** < **lēs-en-a-j-a na-rēd-ь* ← **lēs-en-ь* + **na-rēd-ь*
sVora < **sṽ(n)-vor-a* ← **sṽ(n)-ver-ti* 'speti' ← **sṽ(n)-* 'skupaj, z' + **ver-ti*
 **vbr-ǝ* 'zatikati, vtikati', 'zapirati' (asimilacija $V \geq f$ v T363; $V \geq \emptyset$ v T100–T101)
iglica < **jbg-ьl-ic-a* ← **jbg-ьl-a* 'igla'
prema < **prēm-a* ← **prēm-i-ti* 'usmerjati naravnost naprej' ← **prēm-ь* 'raven,
 usmerjen naravnost naprej'
lesenjак < **lēs-en-ak-ь* (< **lēs-en-jak-ь*) ← **lēs-en-ь* ← **lēs-ь* 'les'
klin < **kl-in-ь* 'klin' ← **kol-ti* 'klati, tolči'
repica < **rep-ic-a* ← **rep-ь*
podžiljec < **podь-(žil)-bc-ь* ← **podь-(žil)-ь* ← **podь* 'pod' + *(*žil*)-ь (← srvnem.
sil, sile 'vrv, jermen')
podžiljin < **podь-(žil)-(in)-ь* / **podь-(žil)-in-ь*
podžiljen kos < **podь-(žil)-ьn-ь kǝs-ь* ← **podь-(žil)-ьn-ь* (← **podь-*
(žil)-ь) + **kǝs-ь* 'del'
aksa < *(*aks*)-a ← nem. *Achse* 'os, prema'
lesena akса < **lēs-en-a-j-a (aks)-a* ← **lēs-en-ь* + *(*aks*)-a
drvena akса < **drьv-en-a-j-a (aks)-a* ← **drьv-en-ь* (← **drьv-a* 'les,
 drva') + *(*aks*)-a
aks < *(*aks*)-ь / (*aks*)-ь ← nem. *Achse* 'os, prema'
lesen aks < **lēs-en-ь (aks)-ь* ← **lēs-en-ь* + *(*aks*)-ь
aks lesen < *(*aks*)-ь *lēs-en-ь* ← *(*aks*)-ь + **lēs-en-ь*
podžiljen aks < **podь-(žil)-ьn-ь (aks)-ь* ← **podь-(žil)-ьn-ь* (← **podь-*
(žil)-ь) + *(*aks*)-ь
lesena aks < **lēs-en-a-j-a (aks)-ь* ← **lēs-en-ь* + *(*aks*)-ь
aks drvena < *(*aks*)-ь *drьv-en-a-j-a* ← *(*aks*)-ь + **drьv-en-ь* (← **drьv-a*)
aksar < *(*aksar*)-j-ь ← nem. *-achser* 'osnik' (prim. nem. *Zweiachser*
 'dvoosnik')
plehaksar < *(*plexaksar*)-j-ь ← nem. *Blech* 'pločevina' (po bav. nem.
 prehodu *b- > p-*) + nem. *-achser*
štanga < *(*štang*)-a ← nem. *Stange* 'drog'
avspleh < *(*avsplex*)-ь ← nem. *aus-* 'iz' + nem. *Blech* 'pločevina' (po bav. nem.
 prehodu *b- > p-*)
pukša < *(*pukš*)-a ← bav. stvnem. *puhsa* 'škatlica, doza, šatulja, votel valj' /
 nem. *Büchse* 'škatlica, skrinjica iz pušpanovega lesa' (po bav. nem. prehodu *b- > p-*)
štekelj < *(*stekl*)-ь ← bav. nem. *Stäckel* 'železna konica na sprehajalni palici',
 'sprehajalna palica z železno konico', 'splavarjeva palica z železnim kavljem na
 koncu'
štekljač < *(*stekl*)-a-č-ь ← *(*stekl*)-a-ti
štekljar < *(*stekl*)-a-ь
vela < *(*vel*)-a ← nem. *Welle* 'gred'
rajda < *(*rajd*)-a ← kor. nem. *Reide* 'ovinec, zavoj'
rištoh < *(*rištox*)-ь, nejasno, morda v zvezi z nem. *Rungstock* ('DWB)

aha, nejasno, morda povezano z *aksa*

aza, nejasno, morda povezano z *aksa*

3. Posebnosti kartiranja

Kot enkratnice so kartirani leksemi *aha* v T030, *aza* v T049, *rajda* v T087, *iglica* v T185, *vela* v T223, *prema* v T254, *pukša* v T261, *vozica* v T302, *klin* v T373, *repica* v T381, *rištah* v T383.

Kot enkratnice s *-podvoz-* so kartirani leksemi *podvoza* v T064, *podvoznica* v T074, *podvoznik* v T080 in *spodvoz* v T207.

Kot enkratnici z *-aksar* sta kartirana leksema *aksar* v T178 in *plehaksar* v T244.

Kot enkratnici s *šteklij-* sta kartirana leksema *štekelj* v T241 in *štekljač* v T270.

Kot enkratnici s *podžilj-* sta kartirana leksema *podžiljin* v T090 in *podžiljec* v T164.

Kot enkratna besedna zveza s *podžilj-* je kartiran leksem *podžiljen kos* v T169.

Kot enkratna besedna zveza z *nared* je kartiran leksem *lesena nared* v T404.

Kot enkratni besedni zvezi z *aks* sta kartirana leksema *podžiljen aks* v T166 in *aks drvena* v T413.

Kot enkratna besedna zveza s *podvoz* je kartiran leksem *lesena podvoz* v T184.

Kot besedna zveza z *aksa* sta kartirana leksema *lesena aksa* v T187, T202, T217, T297, T315, T324, T331–T332, T342, T361, T407–T408, T415 in *drvena aksa* v T407–T408.

Kot tretji odgovor v posamezni točki sta z znakom za komentar kartirana leksema *os* v T169 in T187 ter *aks* v T236.

Kot besedna zveza *lesen- aks* so kartirani leksemi z jedrom *aks* ter ujemalnim pridevniškim prilastkom *lesen* oz. *lesena* levo ali desno od jedra besedne zveze. S simbolom za »ni poimenovanja« so kartirani odgovori v T061, T065, T154, T252, T258, T275, T278 in T307.

4. Uporabljena dodatna literatura

¹DWB (<https://www.dwds.de/wb/dwb/rungstock>, dostop 15. 5. 2023)

5. Primerjaj

SLA: V275.01 *os* (3/60), V275(b).01 *železna os* (3/62); OLA: 818; ALE: /;

SDLA-SI: 435; ALI: 3600 *os*; ASLEF: 3251 *os*; HJA: 976; LinGeH: 472;

ÚMNYA: /

6. Etnološka osvetlitev

Lesena os je prečno v podvozje vgrajena naprava voza, ročnega vozička ali samokolnice, ki povezuje in nosi dve kolesi ali le eno kolo. Najosnovnejša oblika lesene osi z dvema pritrjenima kolesoma je znana s konca 4. tisočletja pred našim štetjem, o čemer pričajo leta 2002 najdeni ostanki dvokolesnega vprežnega voza z Ljubljanskega barja. Najdeno kolo je iz javorovine, ostanki osi pa iz hrastovine. Lesena os s kolesoma je bila vgrajena prečno na podvozje in se je vrtela skupaj s kolesoma, kar je bil sicer

pomemben izum v razvoju tovorjenja in prevažanja bremen, a je bilo upravljanje s takim vozilom oteženo predvsem zaradi sočasnega vrtenja obeh koles in lesene osi. Šele mnogo poznejši izum na podvozje pritrjene nevtljljive lesene osi in vgradnja samostojno vrtljivih koles sta omogočila hitrejši razvoj dvokolesnih in štirikolesnih vozov in drugih vozil. Lesena os je imela na obeh konceh v prečni luknji zataknen varovalni klin, da se kolo ni snelo z nje.

Lesene osi so po 2. svetovni vojni večinoma povsod izpodrinile železne, lesene pa so se ohranile ponekod v odmaknjenih in hribovitih območjih do 60. let 20. stoletja (na južnem Pohorju so vozove z lesenimi kolesi in železnimi osmi uporabljali še v 70. letih 20. stoletja). Dlje so se lesene osi ohranile pri ročnih vozičkih ter takih vlečnih in manjših vprežnih vozovih, pri katerih je bila obremenitev s težo bremena bistveno manjša kot pri večjih lesenih vprežnih vozovih. Lesene osi so se obdržale zlasti pri vozovih s križevatimi kolesi, tj. lesenimi kolesi s po dvema prečno križanima lesenima naperama. Dlje so se lesene osi ob lesenih kolesih ohranile pri otroških ročnih vozičkih, ki so jih otrokom kot igrače izdelovali starši, ponekod tudi otroci sami.

Lesene osi so med vožnjo pogosto škripale, ker sta se drgnila les pesta kolesa in osi. Škripanje so na južnem Pohorju ublažili z namestitvijo črnega polža lazarja med os in pesto ali s kožo dimljene slanine, ki je vozniku ostala po malici.

Prim.: Bogataj 1989; Bogataj 1992; Makarovič 1965/1966; Novak 1960; SEL 2004; Sitar 1995; Stanonik 1987; VSL 1997–1998

7. Skica

